

DOI: 10.18523/2617-4529.2026.9.57-69

УДК 572.712(477.53)“17/18”

Долженко Ю. В.

Інститут археології Національної академії наук України, Київ, Україна

МОРФОЛОГІЧНА ВАРІАТИВНІСТЬ ЧОЛОВІЧОЇ КРАНІОЛОГІЧНОЇ СЕРІЇ XVIII–XIX ст. ІЗ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ЗА ІНДИВІДУАЛЬНИМИ ДАНИМИ В. П. АЛЕКСЄЄВА)

Для виявлення багатьох спірних явищ у морфології та расогенезі у XIV–XIX ст. важливо досліджувати фізичний тип *Homo sapiens*. Вивчення антропологічного складу населення XVIII–XIX ст. є важливою ланкою в дослідженні етногенезу на теренах України. Краніологічні серії XVIII–XIX ст. доцільно вводити в науковий обіг не лише кожну окремо, а й у ширшому контексті регіональних та міжрегіональних порівнянь. Зокрема, виникає проблема уточнення морфологічних характеристик населення Полтавської губернії XVIII–XIX ст. для конкретнішого визначення місця цієї серії в структурі антропологічної варіативності Середньої Наддніпряниці.

У статті наведено середні дані вибірки з Полтавської губернії XVIII–XIX ст., індивідуальні дані якої опублікував В. П. Алексєєв, надано загальну характеристику чоловічої краніологічної серії на тлі суміжних етнічних груп України та Європи загалом, визначено відстані між окремими серіями XVI–XIX ст. за допомогою багатовимірної канонічної та кластерної аналізи. Чоловіча вибірка з Полтавської губернії складається з 22 черепів. Встановлено, що за морфологічною характеристикою ця вибірка мінімально брахікранна, висотний діаметр черепа середній, лоб широкий, обличчя мезогнатне, різко профільоване, помірно широке, висота його мала. Орбіти помірно високі, ніс середньо широкий. Перенісся високе, ніс випинається сильно. Вибірка не є однорідною та належить до великої європеїдної раси. Виявлено, що верхньолицьовий показник, як і ширина обличчя досліджуваної вибірки, не вкладається в центральноукраїнський краніологічний тип. Враховуючи середні квадратичні відхилення краніологічних ознак та їхніх індексів, зроблено припущення, що чоловіча група з Полтавської губернії морфологічно неоднорідна за своїм складом. За даними багатовимірної канонічної аналізи виявлено як південно-східний, так і північно-західний напрям біологічних зв'язків досліджуваної чоловічої групи з Полтавської губернії, переважає другий. Отже, отримані результати свідчать радше про морфологічну неоднорідність чоловічої групи з території Полтавської губернії та про її складну біологічну структуру.

Ключові слова: фізична антропологія, краніологія, морфологічна варіативність, *Homo sapiens*, антропологічна структура, краніометрія, багатовимірний аналіз, кластерний аналіз, канонічний аналіз, європеїдна популяція, біологія, XVIII–XIX ст., Україна.

Досліджувати фізичний тип *Homo sapiens* важливо для виявлення багатьох спірних явищ у морфології та расогенезі, що відбулись у XIV–XIX ст., як-от зменшення випинання потилиці, великий кут випинання носа, великий відсоток брахікранних черепів. Вивчення антропологічного складу

населення XVIII–XIX ст. є важливою ланкою в дослідженні етногенезу на теренах України. Отже, краніологічні серії XVIII–XIX ст. доцільно вводити в науковий обіг не лише кожну окремо, а й у ширшому контексті регіональних та міжрегіональних порівнянь. Зокрема, виникає проблема уточнення

морфологічних характеристик населення Полтавської губернії XVIII–XIX ст. для конкретнішого визначення місця цієї серії в структурі антропологічної варіативності Середньої Наддніпрянщини.

Мета статті – ввести в науковий обіг середні дані вибірки з Полтавської губернії XVIII–XIX ст. за індивідуальними даними, які опублікував В. П. Алексєєв, дати загальну характеристику чоловічої краніологічної серії на тлі суміжних етнічних груп України та Європи загалом, визначити відстані між окремими серіями XVI–XIX ст. за допомогою багатомірної канонічної та кластерної аналізу.

Матеріал і методи

Залучено вибірку з 22 черепів, отриманих унаслідок мацерації трупного матеріалу в різних клініках Одеси. Колекція перебуває в Музеї кафедри нормальної анатомії Одеського медичного інституту. Реєстраційні книги музею містять свідчення про місце народження (завдяки цьому виокремлено походження з території Полтавської губернії), віросповідання, стать і вік покійних [2], що компенсує дефіцит контекстуальної інформації. Водночас матеріал потребує критичного підходу в інтерпретації результатів. Одне з основних питань математичної статистики: якою має бути мінімальна кількість інформації для отримання достатньої статистично коректної правильності результату? Дослідники на практиці найчастіше мають справу з малою вибіркою, коли кількість варіант менша за 30 [10]. Як зазначив П. Топінар, для фізичних антропологів актуальними проблемами є погана збереженість і мала чисельність вибірки, на основі аналізу якої вибудовується значна частина дослідження. Мала кількість черепів у групі змушує дослідника бути обережним у висновках, обмежуватися зіставленням власних результатів із гіпотезами, отриманими в інших дослідженнях і навіть інших дисциплінах [41]. Оскільки досліджувана серія частково репрезентативна для багатомірної аналізу, маємо зазначити, що цінність даних щодо цих черепів зростає, якщо ввести їх до об'єднаної вибірки Середньої Наддніпрянщини, а в подальшому – українців загалом.

В основі дослідження лежить принцип об'єктивності, використано загальнонаукові (аналіз і синтез, індукція і дедукція), антропологічні та статистичні методи.

Більшість черепів із вибірки описав В. І. Бушкович у першій чверті XX ст. [44,45], на межі 1960–1970 рр. В. П. Алексєєв виміряв їх повторно за оновленою, ширшою, методикою [2]. На основі цих емпіричних індивідуальних даних

автор вирахував стандартні статистичні параметри, а саме: n – кількість випадків, M – середня арифметична величина, m (M) – похибка середньої арифметичної, σ – середнє квадратичне відхилення, m_s – похибка середнього квадратичного відхилення. Її подано вперше. Для інтерпретації даних використано комп'ютерні програми Б. О. та О. Г. Козінцевих 1991 р., а також програму А. В. Громова 1996 р. Відстані між окремими серіями XIV–XIX ст. визначали за допомогою багатомірної канонічної й кластерної аналізу [13].

Під час міжгрупового багатомірної аналізу використано один індекс і 13 краніологічних ознак, які мають найбільшу таксономічну цінність: три основні діаметри мозкової частини черепа, найменша ширина лоба, вилісна ширина, верхня висота обличчя, висота й ширина носа, висота й ширина орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс і кут випинання носа.

В основу краніологічної характеристики добірки покладено вперше обчислені середні арифметичні розмірів та індексів черепів (табл. 1).

Уперше стосовно серії з Полтавської губернії для кількісного оцінювання міри прояву монголоїдних рис використовували такі показники: загальний індекс сплюсненості лицьового скелета (далі – СЛС), преаурикулярний фаціо-церебральний показник (далі – ПФП) та умовна частка монголоїдного елемента (далі – УЧМЕ). Опис і аналіз даних проводили відповідно до показників, за яких значення СЛС менше за 20 і ПФП менше за 90,6 характерні для «чистих» європеїдів, значення СЛС більше за 80 і ПФП більше 96,8 – для «чистих» монголоїдів [5,11]. Індекс СЛС і випинання носових кісток, спосіб сумарного визначення міри сплюсненості обличчя та випинання носових кісток запропонував Г. Ф. Дебец [11]. Формула базується на краніологічних ознаках першого порядку, який є найнадійнішим критерієм для розмежування великих рас.

Результати та обговорення

Вибірка, яку дослідив В. П. Алексєєв, у середньому характеризується малою довжиною та помірною шириною черепа й складається з двох доліхокранних (під шифром 390 і 2252), чотирьох мезокранних та 16 брахікранних черепів. У середньому за черепним індексом (80,9) вона мінімально брахікранна (табл. 1). Довжина основи черепа мала (на межі з помірними категоріями розмірів). Серед антропологічних характеристик черепний показник (або індекс) є однією з диференційних ознак у расовій класифікації [31].

Таблиця 1

**Середні розміри й індекси чоловічих черепів XVIII–XIX ст. із Полтавської губернії
(за індивідуальними даними В. П. Алексєєва)**

№ за Маргіном	Ознаки	Чоловіки (♂)						
		M	n	s	m (M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	175,8	22	6,1	1,31	0,93	168,0	186,0
8	Поперечний діаметр	142,5	22	6,1*	1,29	0,91	128,0	151,0
17	Висотний діаметр	132,2	22	8,0*	1,70	1,20	118,0	145,0
5	Довжина основи черепа	99,6	22	5,5*	1,17	0,83	89,0	109,0
9	Найменша ширина лоба	97,5	22	5,6*	1,20	0,85	89,0	107,0
45	Виличний діаметр	131,2	22	4,8	1,03	0,73	120,0	140,0
40	Довжина основи обличчя	98,2	19	4,9	1,12	0,79	90,0	109,0
48	Верхня висота обличчя	68,9	18	4,0	0,94	0,66	57,0	74,0
43	Верхня ширина обличчя	105,9	16	4,1*	1,03	0,73	99,0	111,0
46	Середня ширина обличчя	95,8	21	4,7	1,02	0,72	87,0	103,0
55	Висота носа	51,7	20	3,2*	0,71	0,50	47,0	58,0
54	Ширина носа	24,6	20	2,0*	0,45	0,32	22,0	29,0
51	Ширина орбіти	41,7	16	1,8	0,46	0,33	37,5	45,0
52	Висота орбіти	31,8	21	2,3*	0,51	0,36	29,0	37,5
SC (57)	Симотична ширина	9,9	21	2,0*	0,43	0,30	7,1	15,4
SS	Симотична висота	5,0	21	1,4*	0,30	0,22	2,3	6,3
DC (49a)	Дакріальна ширина	21,4	20	3,2*	0,71	0,50	16,2	26,0
DS	Дакріальна висота	12,7	20	1,5	0,34	0,24	9,7	15,3
FC	Глибина іклової ямки	-5,4	20	1,9*	0,43	0,31	-2,5	-10,0
72	Кут загальнолицьовий	84,5°	16	3,6*	0,89	0,63	78,0°	89,0°
73	Середній лицьовий кут	85,2°	20	4,2*	0,94	0,66	78,0°	91,0°
74	Кут альвеолярної частини	83,4	16	7,8*	1,96	1,38	70,0°	98,0°
75(1)	Кут випинання носа	29,3°	17	5,4*	1,31	0,93	22,0°	39,0°
77	Назомалярний кут	139,0°	21	5,0*	1,10	0,78	131,0°	149,0°
P	Зигомаксиллярний кут	126,0°	19	5,3	1,22	0,86	119,7°	134,0°
	Надперенісся	2,9	16	1,1	0,27	0,19	2,0	5,0
Індекси								
8:1	Черепний	80,9	22	3,4	0,73	0,51	73,6	84,8
17:1	Висотно-поздовжній	75,2	22	4,1*	0,87	0,61	75,1	79,9
17:8	Висотно-поперечний	92,8	22	5,0*	1,07	0,76	79,7	102,1
9:8	Лобно-поперечний	68,4	22	3,2	0,67	0,48	62,3	74,8
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	92,1	22	2,7**	0,58	0,41	87,4	95,7
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	51,9	18	3,8*	0,90	0,64	45,6	59,2
9:45	Лобно-виличний	74,3	22	3,5	0,75	0,53	69,5	79,5
40:5	Випинання обличчя	97,8	19	4,6*	1,06	0,75	89,6	106,3
48:45	Верхній лицьовий	52,4	17	2,8**	0,68	0,48	47,5	56,9
54:55	Носовий	47,7	20	4,4*	0,99	0,70	41,4	59,2
DS:DC	Дакріальний	60,3	15	10,0*	2,59	1,83	39,9	79,2
SS:SC	Симотичний	51,4	21	14,0*	3,05	2,16	27,4	71,6
52:51	Орбітний	76,9	16	6,4*	1,61	1,14	71,3	93,7

M – середня арифметична величина; **n** – кількість випадків; **s** – середні квадратичні відхилення; **m (M)** – похибка середньої арифметичної величини; **ms** – похибка середнього квадратичного відхилення; * перевищує стандартні величини квадратичного відхилення; ** менше за стандартні величини квадратичного відхилення.

Абсолютні розміри висотного діаметра черепа (від базіону) середні. Лобна кістка широка. Виличний діаметр, виміряний на 22 чоловічих черепках, у середньому помірний (131,2 мм), на межі з малими категоріями розмірів. Верхня висота обличчя, визначена за 18 черепками, потрапляє до малої категорії розмірів (на межі з помірними). При цьому відносна ширина

й висота обличчя за верхньолицьовим індексом (52,4) характеризує обличчя як помірно широке (мезен). Загальний кут обличчя у вибірці з Полтавської губернії становить 84,5° і вказує на мезогнатність. У чоловічій серії з Полтавської губернії названі кути малі (відповідно 139,0° і 126,0°), що свідчить про різко профільоване обличчя (табл. 1).

Мала висота й помірна ширина орбіт зумовлюють малий орбітний індекс (від максиллофронтальної точки – 76,9), але загалом він вказує на помірно високі орбіти (мезоконхія). Носовий отвір чоловічої серії характеризується помірною шириною та висотою, носовий індекс (47,7) свідчить про помірно широкий ніс (мезоринія). Різноманітні способи визначити випинання носової ділянки, серед яких основними є вимірювання кутів випинання носа й вирахування симотичного та дакріального індексів, а також балова характеристика передньоносової ості, пов'язані між собою й зазвичай дають узгоджені величини, але мають і самостійне значення, бо характеризують різні морфологічні елементи цієї ділянки обличчя. За світовим масштабом, чоловіча серія характеризується великим випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя ($29,3^\circ$), на межі з помірними категоріями розмірів. Перенісся високе як за симотичним індексом, так і за дакріальним.

Зіставлення квадратичних відхилень за 38 основними ознаками та індексів чоловічих черепів із Полтавської губернії зі стандартними дає змогу зробити висновок про перевищення стандартних величин середнього квадратичного відхилення за 25 ознаками (65,8 %); заниження – за двома ознаками (5,2 %). І лише 11 ознак середньоквадратичного відхилення (28,9 %) вкладаються в стандартні норми (табл. 1). Це свідчить про певну неоднорідність серії.

Під час розрахування показників СЛС виявилося, що чоловіча серія з Полтавської губернії XVIII–XIX ст. європеїдна. Значення СЛС дорівнює 16,1. За співвідношенням лицьового та мозкового відділів вона має європеїдні риси (ПФП 90,5). За вирахуванням УЧМЕ встановлено, що відсоток у групі від'ємний (–4,41).

Ми візуально зіставили між собою синхронні та діахронні серії Середньої Наддніпрянщини (табл. 2): Вишгород, Чигирин, Суботів, Михайлівський собор, які опублікувала Т. О. Рудич [36,37], Київська губернія за індивідуальними даними В. П. Алексєєва [2], вибірки – Стайки за вимірами І. Д. Потехіної [34] з доповненням даними Ю. В. Долженка про раніше не враховані черепи й Лютьєнка, Жовнино, Київський Поділ, Черкаси за вимірами Ю. В. Долженка [15,16,17,19,20,24,39,46]. Виявлено певну відмінність цих груп за черепним індексом (табл. 2), отже, підтверджено висновок І. Д. Потехіної [34] про те, що повної морфологічної тотожності між ними немає. До названої ознаки приєднуються виличний діаметр і кут випинання носа (табл. 2).

Міжгруповий багатовимірний аналіз

Для виявлення аналогів збірної чоловічої краніологічної серії з Полтавської губернії XVIII–XIX ст. серед близьких до її сучасності груп її було зіставлено з широким колом порівняльних матеріалів XIV–XIX ст. зі Східної й Центральної Європи та вибіркою із Західної Європи за допомогою як канонічного, так і кластерного [13] багатовимірного аналізу з використанням програми CANON-2,50, до якого залучалися українські групи: Каламіта з Криму [38]; м. Черкаси [46]; м. Ужгород XIV–XVII ст. [23]; Львів (неопубліковані дані); збірна серія з Волині XVII–XIX ст. [21], Слобожанщина XVII–XIX ст. [18], Чернігово-Сіверщина XVII–XIX ст. [14], Ратнів XIV–XV ст. [22]; Вінниця [8], українці, поховані в Грузії [1]; Стайки ([34] Долженко – неопубліковані дані); Лютьєнка [19]; Степова Наддніпрянщина [25]; м. Одеса XVIII–XIX ст. [3]; Михайлівський Золотоверхий монастир [37]; Чигирин, Вишгород [36], Меджибіж [35]; Жовнино XVI–XVIII ст. [24].

Білоруси представлені такими серіями: збірна група [3], с. Лукомль (центр Вітебської обл.), с. Пруси (центр Мінської обл.) [46] та вибірка з Полісся XVIII–XIX ст. [40].

Росіяни – з Орловської, Калузької, Ярославської губерній, Себежа, Старої Ладоги-1 [3]; Старої Ладоги-2 [46]; Ярославля XVII ст. [9]; некрополя XV–XVII ст. на території Кашинського кремля, розкоп Вознесенський-І у м. Кашин Тверської обл. [46]; Переславля-Залеського XVI–XVII ст.; Новодівичої слободи XVI–XVII ст. [23].

Іжори – Пориці (Порицы, Іжоры, РФ) [48]. Карели – Алозеро XVII – початок XIX ст. з Північної Карелії та карели, збірна серія XVIII–XX ст. [49,50].

Латиші представлені серіями XVII–XVIII ст., які дослідила Р. Я. Денисова, Леймані (*Leimaņi*) XVII–XVIII ст., Пургайлі (*Purgaiļi*) XVIII ст., Мартиньсала XIV–XVII ст. [12]; групами XVIII–XIX ст., котрі опрацював В. П. Алексєєв: латиші-1 (Дурбе), латиші-2 (західні) і латиші-3 з Лудзи [3] та групою XIX ст. за Г. В. Зариня – Орманькалнс [28]. Також була залучена група литовців із м. Каунас (*Kaunas*) [3].

Серії естонців: Отепя (*Otepää*) XIV–XVI ст., Кабіна (*Kabina küla*) XVII ст.; Кохтла-Ярве (*Kohtla-Järve*) XVII–XVIII ст. [29], Арду [30]; Варбола (*Warbole*) XIV–XVII ст.; село Йиуга (*Jõuga*) в парафії Алутагузе [29]; естонці (*eestlased*) [3].

Молдавани представлені вибірками Варатік (*Văratîc*) Ришканського району (XVII–XIX ст.) і Старий Орхей (*Orheiul Vechi*) (XIV–XV ст.) [7].

Таблиця 2

**Середні характеристики пропорцій черепа й обличчя чоловічої серії
з Полтавської губернії XVIII–XIX ст. у зіставленні з чоловічими вибірками XVI–XIX ст. з Середньої Наддніпрянщини**

Ознаки за Мартіном	8:1. Черепний індекс	45. Виличний діаметр	48:45. Верхній лицьовий індекс	77. Назомалярний кут	∠ Zm'. Зигомаксиллярний кут	75(1). Кут випинання носа	SS:SC. Симотичний індекс	54:55. Носовий показник
Полтавська губ. XVIII–XIX ст.	80,9	131,2	52,4	139,0°	126,0°	29,3°	51,4	47,7
Київська губ. XVIII–XIX ст.	82,1	134,6	50,5	139,9°	127,4°	31,1°	54,0	48,8
Вишгород XVII ст.	81,5	135,0	49,8	142,0°	130,1°	30,0°	42,8	47,3
Стайки XVII ст. (неопубліковані дані автора статті)	75,2	133,6	51,6	137,4°	127,1°	27,9°	44,5	49,8
Чигирин XVI–XVII ст.	82,0	138,4	50,2	141,9°	129,0°	32,4°	40,0	49,6
Суботів XVII ст.	82,0	138,5	50,6	140,8°	128,8°	30,8°	37,5	50,4
Михайлівський собор XV–XVIII ст.	81,4	135,6	51,9	140,8°	123,4°	31,7°	50,2	46,7
Жовнино XVI–XVIII ст.	80,2	134,6	48,2	135,3°	127,8°	30,3°	46,6	50,1
Лютенька XVII–XVIII ст.	80,2	132,6	51,7	138,4°	127,7°	30,6°	47,6	49,5
Київський Поділ (вул. Юрківська) XVI–XVIII ст.	79,8	134,2	50,4	136,2°	126,8°	31,1°	48,7	49,0
Черкаси XVII–XVIII ст.	81,3	130,3	50,5	137,8°	127,1°	29,6°	42,8	49,5
Київський Арсенал XVII–XVIII ст.	79,8	133,5	51,5	137,6°	124,9°	32,4°	47,8	47,6
Білогородка XVII ст.	80,6	134,5	49,0	135,8°	125,2°	25,0°	32,3	48,3
Андріївська церква в Києві XVII ст.	79,1	135,1	48,1	136,4°	128,5°	24,5°	42,4	54,0
Київський Поділ (вул. Ярославська) XVI–XVIII ст.	77,3	121,5	52,2	139,8°	126,4°	30,0°	39,4	47,9

Залучалися також караїми та євреї, яких дослідив В. П. Алексєєв [2]. Про невеликі общини караїмів Луцька, Галича і Литви (кілька сотень осіб) згадано в праці В. Д. Дяченка [27].

Окрім того, залучалися краніологічні групи німців: Кенігсберг (*Königsberg*) XVII–XIX ст. [6]; Целерндорф (*Zellerndorf*); Пфайфер (*Pfeifer*); Вюртемберг (*Württemberg*) та Тюбінген (*Tübingen*) [46].

Залучалися й такі народності з Кавказу: аджарці [1], грузини, вірмени, інгуші, адиги, лакці, хевсури, нохчі / ічкерійці, адигейці, абхазі, осетини [4]; інгуші з гірських склепів [46].

Болгари XVIII–XX ст. представлені вибіркою Рила, Бачково, Пловдив та Софія [32,33].

Отже, разом із досліджуваною групою до багатомірного канонічного аналізу [13] залучено 86 чоловічих краніологічних серій (табл. 3).

За I канонічним вектором (далі – KB) (34,8 % загальної дисперсії) чоловіча серія з Полтавської губернії XVIII–XIX ст. (рис. 1, табл. 2) отримує малі додатні значення вектора (0,354). За цим KB простежується її близькість до трьох груп: білоруси з Полісся (0,363), Чернігово-Сіверщина (0,370) та лакці з Північного Кавказу (0,321). На розподіл серій за першим KB найбільше вплинули такі ознаки: поздовжній та поперечний діаметри мозкового відділу, виличний діаметр, висота обличчя й носа, висота орбіти, зігомаксиллярний кут обличчя та кут випинання носа (табл. 4).

За KB II (25,2 % загальної дисперсії) досліджувана група отримує помірні від'ємні значення вектора (–0,600). Спостерігається її біологічна подібність до білорусів із с. Лукомль Вітебської обл. (дистанція –0,610), московської серії з Новодівичої слободи (дистанція –0,614) та української збірної вибірки з Волині (–0,635). Основні відмінні ознаки за цим канонічним вектором – ширина орбіти та верхня висота обличчя (табл. 4).

У просторі ж KB I та KB II українська група з Полтавської губернії опиняється в нижній центральній частині координатного поля в колі таких серій, як Целерндорф (*Zellerndorf*), Чернігово-Сіверщина та Себезь (рис. 1).

За KB III (22,3 % загальної дисперсії) чоловіча серія з Полтавської губернії отримує малі додатні значення вектора (0,152). Простежується її певна статистична подібність до волинської групи (0,162) та латишів із Лейманів (*Leimani*) (0,166). За цим вектором групи переважно роз'єднуються за висотним діаметром мозкового відділу, найменшою шириною лоба та шириною носа (табл. 4). Отже, KB III також інформативний.

Отже, у просторі KB I–III українська досліджувана група опиняється в центрі координатного поля в колі таких чоловічих груп: осетини туалці, збірна серія зі Слобідської України, збірна вибірка з Чернігово-Сіверщини та білоруси з Полісся.

Морфологічно можна вказати на схожість серії з Полтавської губернії з осетинами туалцями за двома ознаками: назомаллярний і зігомаксиллярний кути обличчя. Зі збірною серією Слобідської України її об'єднують ширина чола, висота обличчя, висота й ширина носа, орбіт і назомаллярний та зігомаксиллярний кути обличчя; з вибіркою з Чернігово-Сіверщини – ширина чола, носа, орбіти й висота орбіти; з білорусами Полісся – ширина мозкового відділу, вилиць, носа та кут випинання носа.

У просторі II–III KB досліджувана група опинилась у лівій центральній частині координатного поля в колі таких серій: Себезь, Вінниця, Новодівича слобода (рис. 2).

За кластерним багатомірним аналізом, де також залучались описані ознаки й краніологічні групи, тільки на 46 кроці кластеризації з 86 простежується схожість досліджуваної групи з молдавською вибіркою Варатік (дистанція 0,134 із 5,257) – південно-західний напрям зв'язків. Спостерігаємо подібність за такими ознаками: довжина мозкового відділу, ширина носа, орбіти, висота орбіт і назомаллярний кут обличчя.

Висновки

1. Встановлено, що за морфологічною характеристикою чоловіча вибірка XVIII–XIX ст. з Полтавської губернії мінімально брахікранна, висотний діаметр черепа середній, лоб широкий, обличчя мезогнатне, різко профільоване, помірно широке, висота його мала. Орбіти помірно високі, ніс середньо широкий. Перенісся високе, ніс випинається сильно. Вибірка не є однорідною та належить до великої європеїдної раси.

2. Виявлено, що верхньолицьовий показник, як і ширина обличчя досліджуваної вибірки, не вкладається в центральноукраїнський краніологічний тип.

3. Враховуючи середні квадратичні відхилення краніологічних ознак та їхніх індексів, було зроблено припущення, що чоловіча група з Полтавської губернії морфологічно неоднорідна за своїм складом.

4. За даними багатомірного канонічного аналізу виявлено як південно-східний, так і північно-західний напрям біологічних зв'язків досліджуваної чоловічої групи з Полтавської губернії, переважає другий.

Таблиця 3

**Дистанція між 86 чоловічими краніологічними серіями XIV–XX ст.
Центроїдні координати (канонічні вектори)**

№ з/п	Групи	I KB	II KB	III KB
1.	Полтавська губернія за В. П. Алексєєвим	0,343	-0,572	0,201
2.	Київська губернія за В. П. Алексєєвим	0,828	-0,024	0,362
3.	Львів, збірна серія (склепи Дуніних-Борковських на Личаківському цвинтарі, поховання на Стрийському цвинтарі), Галичина	1,068	-0,021	-0,884
4.	Збірна серія з Чернігово-Сіверщини (с. Залуцьке, урочище Стайкин Верх, Чернігів, Батурин, Любеч, Остер, Виповзів, Глухів, Рогинці)	0,333	-0,329	0,397
5.	Ужгород (Закарпаття)	1,339	-0,334	0,071
6.	Вінниця (Сх. Поділля)	0,597	-0,628	0,310
7.	Черкаси (Середня Наддніпрянщина)	0,127	-0,314	0,095
8.	Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві	0,427	0,154	0,950
9.	Чигирин (Середня Наддніпрянщина)	0,061	-0,095	0,374
10.	Вишгород (Середня Наддніпрянщина)	-0,093	-0,324	0,056
11.	Збірна серія Слобожанщини (м. Суми, м. Білгород, Курська та Харківська губернії)	0,270	-0,336	0,243
12.	Степова Наддніпрянщина (збірна)	-0,133	-0,169	-0,014
13.	Стайки (Середня Наддніпрянщина)	-1,155	-0,334	-0,043
14.	Лютенька (Середня Наддніпрянщина)	-0,203	-0,121	0,458
15.	Київський Поділ (Середня Наддніпрянщина)	0,239	-0,099	0,413
16.	Збірна серія Волині	0,564	-0,701	0,285
17.	Українці, поховані в Грузії, за М. Г. Абдушелішвілі	0,401	0,531	0,428
18.	Меджибіж (Західне Поділля)	0,512	-0,350	0,259
19.	Каламіта (Крим)	0,585	-0,024	0,445
20.	Одеса (Причорномор'я)	0,257	0,480	0,325
21.	Жовнино (Середня Наддніпрянщина)	0,634	-1,315	0,207
22.	Болгари (Рильський монастир) XVIII–XX ст.	-0,319	0,904	0,286
23.	Болгари (Бочковський монастир) XVIII–XX ст.	-0,638	0,854	0,138
24.	Болгари. Софія (військовий цвинтар) XX ст.	-0,059	0,214	0,240
25.	Болгари. Пловдив XVIII–XIX ст.	-0,383	1,231	-0,351
26.	с. Лукомль (центр Вітебської обл.), білоруси	-0,094	-0,574	-0,186
27.	Білоруси (Полісся)	0,367	-1,833	0,106
28.	с. Пруси (центр Мінської обл.), білоруси	-0,169	-1,424	-0,092
29.	Білоруси (збірна) за В. П. Алексєєвим	-0,196	0,465	0,409
30.	Орловська губ.	-0,155	-0,249	0,029
31.	Ярославль РФ	-0,467	-0,829	1,130
32.	Себеж РФ	0,207	-0,634	0,081
33.	с. Козіно РФ	-0,153	-1,344	-0,226
34.	Поріци (Порицы), Іжори РФ	-0,887	-0,715	1,542
35.	Кенігсберг (<i>Königsberg</i>)	-0,552	0,176	-2,001
36.	Целерндорф (<i>Zellerndorf</i>)	0,427	-0,650	-1,259
37.	Пфайфер (<i>Pfeifer</i>)	-0,104	-0,141	-1,118
38.	Вюртемберг (<i>Württemberg</i>)	0,186	-0,291	-1,756
39.	Тюбінген (<i>Tübingen</i>)	0,168	-0,265	-1,374
40.	Тервете (<i>Tērvete</i>) латиші	-0,593	1,549	0,137
41.	Леймані (<i>Leimaņi</i>) латиші	-0,929	1,162	0,196
42.	Пургайлі (<i>Purgaiļi</i>), центральна частина Відземе, <i>Vidzeme</i> , латиші	-0,621	0,466	1,036
43.	Поселення Мартиньсала (Гольм, <i>castrum Holme</i>) латиші	-0,973	0,778	0,062
44.	с. Кабіна (<i>Kabina küla</i>), естонці	-1,037	-0,305	0,133
45.	м. Отепя (<i>Otepää</i>), естонці	-1,636	-0,552	-0,639
46.	Варбола (<i>Castrum Warbole</i>)	-1,468	0,498	-0,262
47.	Кохла-Ярве (<i>Kohtla-Järve</i>) естонці	-0,959	-0,746	0,314
48.	Арду (<i>Ardu</i>), естонці	-1,480	0,230	0,290
49.	Естонці (<i>eestlased</i>)	-0,740	0,818	-0,133
50.	Фіни (<i>suomalaiset</i>)	-0,458	0,311	0,112
51.	Латиші-1 (Дурбе, <i>Durbe</i>) за В. П. Алексєєвим	-0,421	0,790	-0,465

Продовження табл. 3

№ з/п	Групи	I KB	II KB	III KB
52.	Латиші-2 (західні) за В. П. Алексєєвим	-0,131	0,755	-0,119
53.	Латиші-3 (східні латиші з Лудзи (Ludza) за В. П. Алексєєвим	-0,558	0,083	-0,028
54.	Литовці (<i>lietuviai</i>) за В. П. Алексєєвим	0,584	-0,116	-1,274
55.	Ййуга (<i>Jõuga</i>), естонці	-1,262	-0,412	-0,028
56.	Орманькалнс (<i>Ormaņkalns</i>)	-0,896	-0,139	-0,763
57.	Могильник Алозеро на північному березі оз. Юляярві, карели	-0,379	0,268	1,608
58.	Переславль-Залеський-1. Некрополь XVI–XVII ст. Успенської церкви РФ	-0,369	-0,735	0,152
59.	Переславль-Залеський-2. РФ	-0,890	-0,615	-0,404
60.	Костромська губ. РФ	0,801	0,885	-0,037
61.	Ярославська губ. РФ	0,465	0,766	-0,025
62.	Калузька губ. РФ	0,024	0,446	-0,055
63.	Старий Орхей (<i>Orheiul Vechi, Moldova</i>)	0,380	0,040	0,301
64.	с. Варатік (<i>Varatik, Moldova</i>) (рум. <i>Văratik</i>) – Ришканський р-н Молдови	0,582	-0,673	0,526
65.	Адигейці (Кавказ)	-0,559	0,265	0,651
66.	Шапсуґи (Кавказ)	-0,148	0,749	0,406
67.	Абхазы (Кавказ)	1,465	0,007	0,560
68.	Осетини дигорці (Кавказ)	-0,192	0,379	-0,695
69.	Осетини іронці (Кавказ)	-0,135	0,259	-0,711
70.	Осетини тувальці (Кавказ)	0,355	0,428	0,078
71.	Інгуші (Кавказ)	0,453	0,005	-0,520
72.	Ічкерійці / нохчі (Кавказ)	1,504	-0,662	0,423
73.	Аварці (Кавказ)	1,680	0,327	0,239
74.	Лакці, етнічна група з Північного Кавказу	0,283	0,165	-0,567
75.	Хевсури (Кавказ)	0,656	0,920	0,252
76.	Грузини-мтіули (Кавказ)	1,319	0,667	0,340
77.	Грузини-карталінці (Кавказ)	2,151	-0,013	-0,310
78.	Аджарці-1 (Кавказ)	0,684	1,504	-0,368
79.	Вірмени (Кавказ)	1,656	0,083	0,079
80.	Аджарці-2 (Кавказ) за М. Г. Абдушелішвілі	0,567	1,363	-0,359
81.	Інгуші з гірських склепів. 5 склепів біля поселень Таргім, Егікал, Салгі, Цорі й Мужган XV–XVIII ст. (Кавказ)	0,996	0,096	-0,133
82.	Карели, загальна серія (Чікші, Реґярві, Компакова, Боқонвуарі, Пеккавуарі, Турхі, Кондиевуарі, Іматярві, Суйстамо)	-0,171	-0,769	0,316
83.	Євреї, збірна вибірка	-0,100	0,810	-0,579
84.	Караїми	0,993	-0,733	-0,092
85.	Некрополь на території Кашинського кремля, розкоп Вознесенський-І, Тверська обл., м. Кашин, РФ	-0,892	-0,489	-0,889
86.	Новодівича слобода РФ	-0,759	-0,639	0,199

Таблиця 4

Елементи перших трьох KB для 86 чоловічих груп

Ознаки	♂ (чоловіки)		
	KB I	KB II	KB III
1. Поздовжній діаметр	-0,614	0,429	-0,221
8. Поперечний діаметр	0,636	-0,149	-0,031
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	-0,158	-0,054	0,340
9. Найменша ширина лоба	0,142	0,083	-0,342
45. Виличний діаметр	0,300	-0,073	0,059
48. Верхня висота обличчя	0,035	0,275	-0,060
55. Висота носа	0,448	0,373	-0,096
54. Ширина носа	-0,123	0,141	0,381
51. Ширина орбіти	0,225	0,671	0,536
52. Висота орбіти	0,237	0,056	0,060
77. Назомалярний кут обличчя	-0,366	-0,025	0,297
Zm'. Зигомаксиллярний кут	-0,236	-0,203	0,229
SS:SC. Симогичний	0,611	-0,015	0,013
75(1). Кут випинання носа	0,535	0,321	-0,329
Внесок у загальну дисперсію (%)	34,812	25,194	22,396

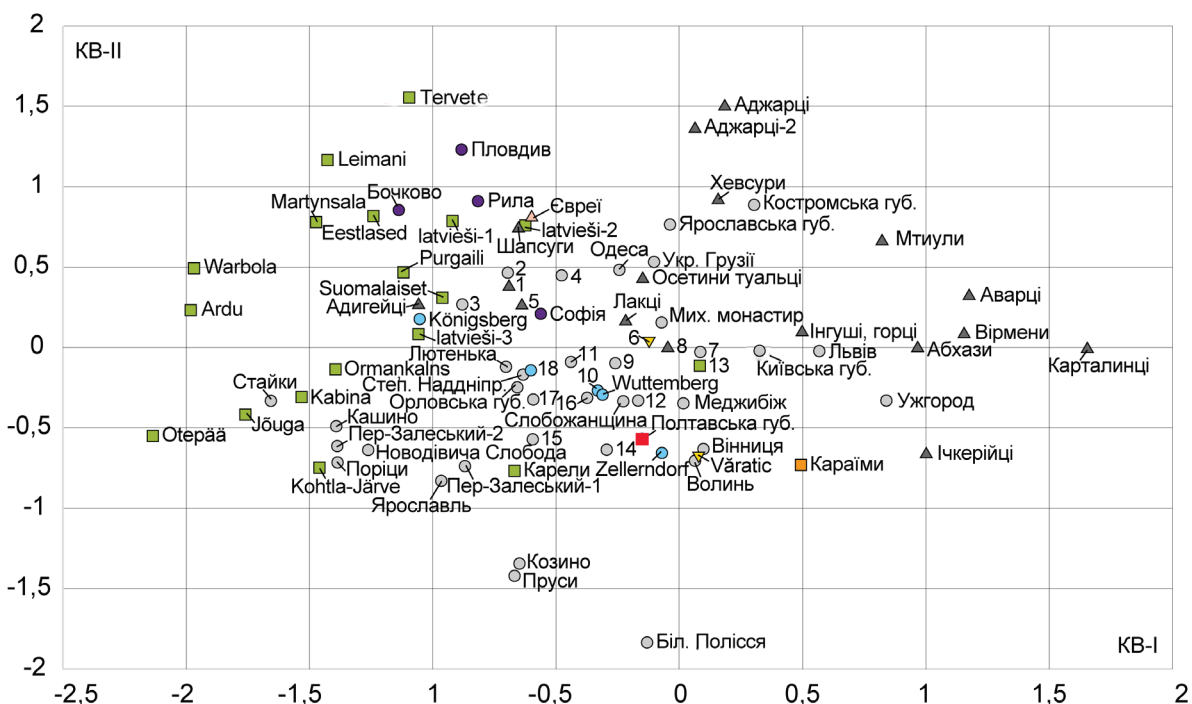

Рис. 1.* Вибірка XVIII–XIX ст. з Київської губернії в просторі I та II KB у порівнянні з 85 серіями території Європи. 1) Осетини дигорці; 2) білоруси збірна; 3) Алозеро; 4) Калузька губ.; 5) осетини іронці; 6) Orheiul Vechi; 7) Каламіта; 8) інгуші; 9) Київський Поділ; 10) Tübingen; 11) Чигирин; 12) Чернігово-Сіверщина; 13) Lietuviai; 14) Себез; 15) Лукомль; 16) Черкаси; 17) Вишгород; 18) Pfeifer

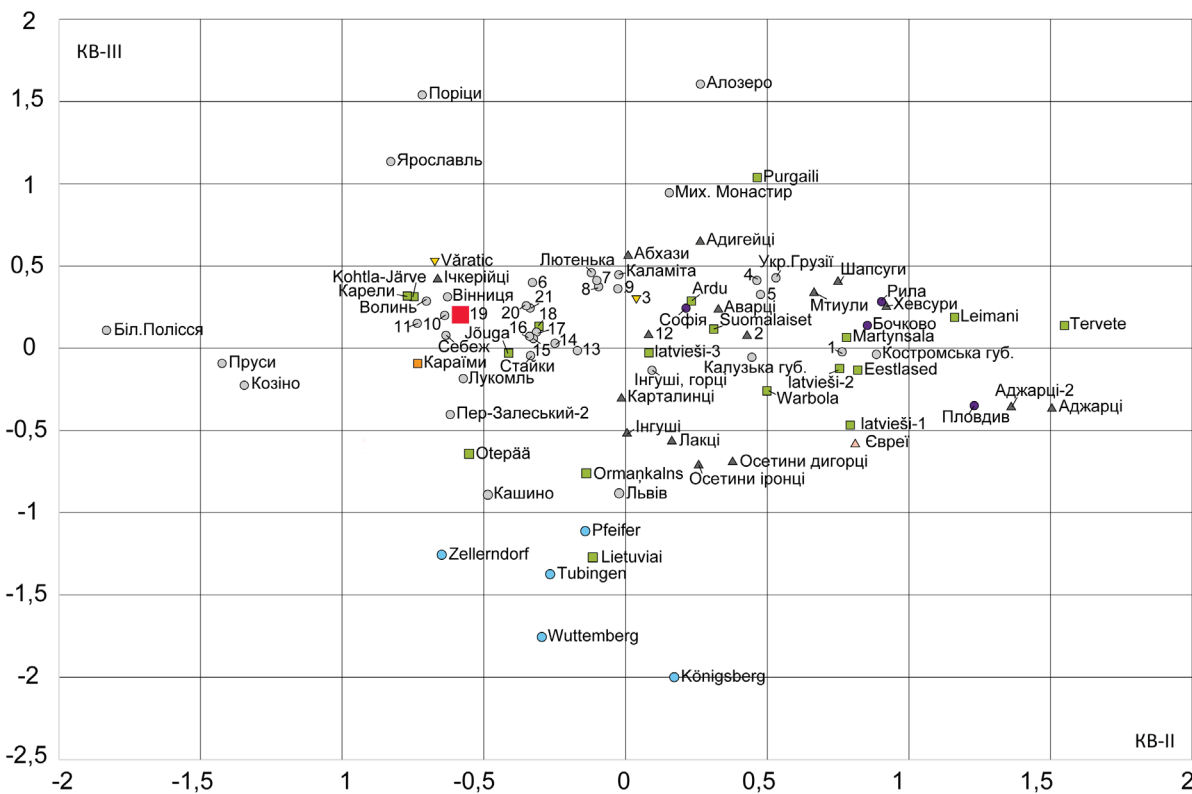

Рис. 2.* Вибірка XVIII–XIX ст. з Полтавської губернії в просторі II та III KB у порівнянні з 85 серіями з Європи. 1) Ярославська губ.; 2) осетини туалці; 3) Orheiul Vechi; 4) білоруси збірна; 5) Одеса; 6) Чернігово-Сіверщина; 7) Київський Поділ; 8) Чигирин; 9) Київська губ.; 10) Новодівича слобода; 11) Переславль-Залеський-1; 12) вірмени; 13) степова Наддніпрянина; 14) Орловська губ.; 15) Вишгород; 16) Ужгород; 17) Черкаси; 18) Kabina; 19) Полтавська губ.; 20) Меджибіж; 21) Слобожанщина

* Рисунок підготувала до публікації дизайнерка Юлія Кульчицька.

Список літератури

1. Абдушелишвили МГ. Антропология древнего и современно-го населения Грузии. Тбилиси: Мецниереба; 1964. 207 с.
2. Алексеев ВП. Матеріали до краніологічної характеристики українського народу. Матеріали з антропології України. 1971;5:30-54.
3. Алексеев ВП. Избранное. Т. 4. Москва: Наука; 2008. 343 с.
4. Алексеев ВП. Избранное. В 5 т. Т. 5. Происхождение народов Кавказа. Москва; 2009. 323 с.
5. Алексеев ВП, Дебеч ГФ. Краниометрия. Методика антропологических исследований. Москва: Наука; 1964. 127 с.
6. Березина ОЮ. Адаптація моделей корпоративної соціальної відповідальності до національних умов [Інтернет]. Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія: Економічні науки. 2010;4(2):60-65. Доступно на: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvprusk_2010_4%282%29_13
7. Великанова МС. Палеоантропология Прутско-Днестровско-го междуречья. Москва: Наука; 1975. 284 с.
8. Виноградська ЛІ, Потехіна ІД, Долженко ЮВ. Формування соціально-просторової й антропологічної структури давньої Вінниці за археологічними (XIII–XVI ст.) й антропологічними (XVIII–XIX ст.) матеріалами. Сторінки історії. 2021;51:24-52. doi: 10.20535/2307-5244.51.2020.220174
9. Гончарова НН. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна [Інтернет]. Вестник антропологии. 2011;19:202-216. Доступно на: <https://surl.li/jvvlmq>
10. Гусак ВВ, Господарьов ДВ, Лушак ВВ. Статистика малих вибірок у біології і медицині з основами програмування в Python і R [Інтернет]. Івано-Франківськ: Голіней ОВ; 2025. 262 с. Доступно на: <https://surl.li/rbreox>
11. Дебеч ГФ. Опыт краниометрического определения доли монголоидного компонента в смешанных группах населения СССР. В: Проблемы антропологии и исторической этнографии Азии. Москва: Наука; 1968. с. 13-22.
12. Денисова РЯ. Антропология древних балтов. Рига: Зинатне; 1975. 400 с.
13. Дерябин ВЕ. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов. Москва: МГУ; 2008. 332 с.
14. Долженко ЮВ. Антропологічна структура українців Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. (чоловіки). Наукові записки. Біологічні науки (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя). 2024;1-2:71-85. doi: 10.31654/2786-8478-2024-BN-1-2-71-85
15. Долженко ЮВ. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютенька [Інтернет]. У: Проблеми дослідження пам'яток археології східної України. Луганськ; 2012. с. 487-507. Доступно на: <https://surl.li/dhutff>
16. Долженко ЮВ. Етнічні зв'язки населення містечка Лютенька XVII ст.: за даними антропології [Інтернет]. Scriptorium nostrum. 2017;3(9):101-120. Доступно на: <https://surl.li/uxufjr>
17. Долженко ЮВ. Краніологія населення Київського Подолу 16–18 ст. [Інтернет]. Наукові записки ТНПУ. Серія: історія. 2016;2(3):3-17. Доступно на: <https://surl.li/hwtgyb>
18. Долженко ЮВ. Краніологія населення Слобідської України (Слобожанщини) XVII–XIX ст. [Інтернет]. Українознавець. 2018;18:30-34. Доступно на: <https://surl.li/beicxp>
19. Долженко ЮВ. Краніологія похованих у Вознесенському некрополі (Київський Арсенал). Історична пам'ять. 2017;37:88-110.
20. Долженко ЮВ. Неметрические признаки на человеческих черепах из могильника времен казачества – Стайки [Інтернет]. Вестник антропологии. 2012;19:169-81. Доступно на: <https://surl.li/slayct>
21. Долженко ЮВ. Чоловіча вибірка поховань XVI–XIX ст. території Волині (за даними краніології). Літопис Волині. 2020;22:7-18. doi: 10.32782/2305-9389/2020.22.01
22. Долженко ЮВ, Златогорський ОЄ. Антропологічні матеріали XIV–XV ст. з розкопок у с. Ратнів [Інтернет]. Наукові записки ТНПУ. Серія: історія. 2016;1(4):11-22. Доступно на: <https://surl.li/ieckin>
23. Долженко ЮВ, Мойжес ВВ. Краніологія чоловічих поховань із церкви Ужгородського замку. Сіверянський літопис. 2025;1(181):16-32. doi: 10.58407/litopis.250102
24. Долженко Ю, Прядко О. Історико-антропологічний нарис поховань XVI–XVIII ст. з с. Жовнино на Черкащині [Інтернет]. Етнічна історія народів Європи. 2014;44:43-50. Доступно на: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2014_44_9
25. Долженко ЮВ, Хоменко ОО. Два черепа запорозьких козаків XVIII ст. з розкопок Д. І. Яворницького (Степова Наддніпрянина) [Інтернет]. Вчені записки ТНУ. Серія: історичні науки. 2021;32(71)(3):315-31. Доступно на: <https://surl.li/pwpir1>
26. Дубов АИ, Дубова НА. Антропологическая характеристика четырех краниологических серий с территории Москвы. В: Алексеева ТИ, ред. Народы России: от прошлого к настоящему. Антропология. Ч. 2. Москва; 2000. с. 130-50.
27. Дяченко ВД. Антропологічний склад українського народу [Інтернет]. Київ; 1965. 130 с. Доступно на: <https://archive.org/details/dyachenko1965>
28. Зариня Г. Антропологический состав населения Аугшазме XVI–XIX вв. В: Балты, славяне, прибалтийские финны: этногенетические процессы. Рига: Наука; 1990.
29. Марк КЮ. Палеоантропология Эстонской ССР. Балтийский этнографический сборник трудов Института этнографии АН СССР. 1956;32:170-227.
30. Моисеев ВГ, Ширококов ИГ, Крийска А, Хартанович ВИ. Краниологическая характеристика средневекового населения Эстонии [Інтернет]. В: Радловский сборник. Санкт-Петербург; 2013. с. 71-9. Доступно на: <https://surl.li/orocus>
31. Помазанов НН, Саливон ИИ. Морфотипологические особенности дебрахицефализации у населения центральной Беларуси в начале XXI века [Інтернет]. Вестник Московского университета. Серия 23: Антропология. 2010;1:66-75. Доступно на: <https://surl.li/rvedah>
32. Постникова НМ. Антропологическая характеристика средневекового населения Болгарии (IV–XV и XIX–XX вв.). Советская этнография. 1966;6:90-97.
33. Постникова НМ. К вопросу о брахицефализации населения Болгарии (по краниологическим материалам XIX–XX вв.). Советская этнография. 1973;4:123-9.
34. Потехіна ІД. Краніологічний комплекс мешканців містечка Стайки XVII ст. і його походження [Інтернет]. Історична антропология та біоархеология України. 2020;2:125-39. Доступно на: <https://surl.li/jrvkhe>
35. Рудич ТО. Антропологічні матеріали з розкопок Меджибожа. В: Толкачов ЮІ. Меджибізька фортеця. Київ; 2010. с. 122-30.
36. Рудич ТО. Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології. Київ; 2014. 298 с.
37. Рудич ТО, Потехіна ІД, Козак ДН. Розділ IX [Інтернет]. В: Івакін Г, Козюба В, Чміль Л та ін. Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві (за археологічними дослідженнями 1996–1999 років). Київ: ІА НАН України; 2023. с. 481-538. Доступно на: <https://surl.li/quzsto>
38. Соколова К. Антропологічні матеріали могильників Інкерманської долини. Археологічні пам'ятки УРСР. 1963;13:124-59.
39. Тараненко С, Вікторова П, Кода В, Долженко Ю. Нові дані щодо могильнику приходської Введенської церкви Києва [Інтернет]. В: Krolowe i biskupi, rycerze i chlopi – identyfikacja zmarlych. Poznan; 2014:249-54. Доступно на: <https://surl.li/wwdtiv>
40. Тегако ЛІ, Микулич АІ, Саливон ИИ. Антропология Белорусского Полесья. Минск: Наука и техника; 1978. 158 с.
41. Топинар П. Антропология Топинара [Інтернет]. Санкт-Петербург: Пантелеев; 1879. Доступно на: <https://surl.li/brqevp>
42. Хартанович ВИ. Краніологія карел. В: Антропология современного и древнего населения Европейской части СССР. Ленинград: Наука; 1986. с. 63-120.

43. Хартанович ВИ, Ширококов ИГ. К проблеме формирования антропологического состава населения «Лопских погостов» (по краниологическим материалам могильника XVII – начала XIX века Алозеро) [Интернет]. Археология, этнография и антропология Евразии. 2012;2:141-52. Доступно на: <https://surl.li/qeuxpu>
44. Bushkowitz W. Crania Ucrainica. Український медичний архів. Харків. 1927;1(2-3).
45. Bushkowitz WJ. Crania Ucrainica. Український медичний архів. Одеса. 1928;2.
46. Dolzhenko Yu, Kushtan D. Morphological Characteristics of Cherkasy Male Inhabitants (the 17–18th Centuries). Епохи [EPOCHS]. 2025;33(1):157-77. doi: 10.54664/ZXFX6563

References

1. Abdushelishvili MG. Antropologiya drevnego i sovremennogo naseleniya Gruzii [Anthropology of Ancient and Modern Population of Georgia]. Tbilisi: Metsniereba; 1964. 207 p. Russian.
2. Aleksiev VP. Materialy do kraniohichnoi kharakterystyky ukrainskoho narodu [Materials for Craniological Characteristics of the Ukrainian Population]. Materialy z antropologii Ukrainy. 1971;5:30-54. Ukrainian.
3. Alekseev VP. Izbrannoe. Vol. 4 [Selected Works]. Moscow: Nauka; 2008. 343 p. Russian.
4. Alekseev VP. Izbrannoe. Vol. 5. Proiskhozhdienie narodov Kavkaza [Selected Works. Vol. 5. Origin of the Peoples of the Caucasus]. Moscow; 2009. 323 p. Russian.
5. Alekseev VP, Debets GF. Kranimetriya. Metodika antropologicheskikh issledovaniy [Cranimetry. Methods of Anthropological Research]. Moscow: Nauka; 1964. 127 p. Russian.
6. Berezina OYu. Adaptatsiia modelei korporativnoi sotsialnoi vidpovidalnosti do natsionalnykh umov [Adaptation of Corporate Social Responsibility Models to National Conditions] [Internet]. Naukovyi visnyk Poltavskoho universytetu ekonomiky i torhivli. Seria: Ekonomichni nauky. 2010;4(2):60-65. Available from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvpushk_2010_4%282%29__13. Ukrainian.
7. Velikanova MS. Paleoantropologiya Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechyia [Paleoanthropology of the Prut-Dniester Interfluvium]. Moscow: Nauka; 1975. 284 p. Russian.
8. Vynohradska LI, Potiekhina ID, Dolzhenko YuV. Formuvannia sotsialno-prostorovoi i antropohichnoi struktury davnoi Vinnytsi za arkeoholichnymy (XIII–XVI st.) i antropohichnymy (XVIII–XIX st.) materialamy [Formation of Social-Spatial and Anthropological Structure of Ancient Vinnytsia Based on Archaeological (13th – 16th Centuries) and Anthropological (18th – 19th Centuries) Materials]. Storinky istorii. 2021;51:24-52. doi: 10.20535/2307-5244.51.2020.220174. Ukrainian.
9. Goncharova NN. Formirovanie antropologicheskogo raznoobraziya srednevekovykh gorodov: Yaroslavl, Dmitrov, Kolomna [Formation of Anthropological Diversity of Medieval Cities: Yaroslavl, Dmitrov, Kolomna] [Internet]. Vestnik antropologii. 2011;19:202-16. Available from: <https://surl.li/jvvlmq>. Russian.
10. Husak VV, Hospodariov DV, Lushchak VV. Statystyka malykh vybirok u biolohii i medytsyni z osnovamy prohramuvannia v Python i R [Small Sample Statistics in Biology and Medicine with Basics of Programming in Python and R] [Internet]. Ivano-Frankivsk: Holinei OV; 2025. 262 p. Available from: <https://surl.li/rbreox>. Ukrainian.
11. Debets GF. Opyt kranimetricheskogo opredeleniya doli mongoloidnogo komponenta v smeshannykh gruppakh naseleniya SSSR [Cranimetric Estimation of the Mongoloid Component in Mixed Population Groups of the USSR]. In: Problemy antropologii i istoricheskoy etnografii Azii. Moscow: Nauka; 1968. p. 13-22. Russian.
12. Denisova RYa. Antropologiya drevnikh baltov [Anthropology of Ancient Balts]. Riga: Zinatne; 1975. 400 p. Russian.
13. Deryabin VE. Kurs lektsiy po mnogomernoy biometrii dlya antropologov [Course of Lectures on Multivariate Biometry for Anthropologists]. Moscow: MGU; 2008. 332 p. Russian.
14. Dolzhenko Y. Anthropological structure of the male population of Chernihiv-Siveria land of the 17th–19th centuries. Nauk. zap. Biology Research. 2024;(1-2):71-85. doi: 10.31654/2786-8478-2024-BN-1-2-71-85. Ukrainian.
15. Dolzhenko YuV. Antropohichni materialy mohylnyka kozatskoho chasu Liutenka [Anthropological Materials of the Cossack Period Burial Ground Liutenka] [Internet]. In: Problemy doslidzhennia pam'iatok arkeoholohii skhidnoi Ukrainy. Luhansk; 2012. p. 487-507. Available from: <https://surl.li/dhuff>. Ukrainian.
16. Dolzhenko YuV. Etnichni zviazky naselennia mistechka Liutenka XVII st.: za danymy antropohii [Ethnic Connections of the Population of the Town of Liutenka in the 17th Century: Based on Anthropological Data] [Internet]. Scriptorium nostrum. 2017;3(9):101-120. Available from: <https://surl.li/uxyfr>. Ukrainian.
17. Dolzhenko YuV. Kraniohiiia naselennia Kyivskoho Podolu 16–18 st. (mohylnyk po vul. Yurkivska, 3) [Craniology of the Population of Kyiv Podil in the 16th–18th Centuries (Burial Ground at Yurkivska St., 3)] [Internet]. Naukovi zapysky TNPU. Seria: istoriia. 2016;2(3):3-17. Available from: <https://surl.li/hwtgvb>. Ukrainian.
18. Dolzhenko YuV. Kraniohiiia naselennia Slobidskoi Ukrainy (Slobozhanshchyny) XVII–XIX st. [Craniology of the Population of Slobidska Ukraine (Slobozhanshchyna) in the 17th – 19th Centuries] [Internet]. Ukrainoznavets. 2018;18:30-34. Available from: <https://surl.li/beicxn>. Ukrainian.
19. Dolzhenko YuV. Nemetricheeskie priznaki na chelovecheskikh cherepakh iz mogilnika vremen kazachestva – Stayki [Non-Metric Traits on Human Skulls from the Cossack Period Burial Ground – Stayki]. Vestnik antropologii. 2012;19:169-81. Russian.
20. Dolzhenko YuV. Kraniohiiia pokhovanykh u Voznesenskomu nekropoli (Kyivskiy Arsenal) [Craniology of Individuals Buried in the Voznesensky Necropolis (Kyiv Arsenal)] [Internet]. Istorychna pamiat. 2017;37:88-110. Available from: <https://surl.li/slayct>. Ukrainian.
21. Dolzhenko YuV. Cholovicha vybirka pokhovan XVI–XIX st. terytorii Volyni (za danymy kraniohii) [Male Sample of Burials of the 16th – 19th Centuries from the Territory of Volyn (Based on Craniological Data)]. Litopys Volyni. 2020;22:7-18. doi: 10.32782/2305-9389/2020.22.01
22. Dolzhenko YuV, Zlatohorskyi OE. Antropohichni materialy XIV–XV st. z rozkopok u s. Ratniv [Anthropological Materials of the 14th–15th Centuries from Excavations in Ratniv Village] [Internet]. Naukovi zapysky TNPU. Seria: istoriia. 2016;1(4):11-22. Available from: <https://surl.li/ieckin>. Ukrainian.
23. Dolzhenko YuV, Moizhes VV. Kraniohiiia cholovichykh pokhovan iz tserkvy Uzhhorodskoho zamku [Craniology of Male Burials from the Church of Uzhhorod Castle] [Internet]. Siverianskyi litopys. 2025;1(181):16-32. doi: 10.58407/litopis.250102. Ukrainian.
24. Dolzhenko Yu, Priadko O. Istoryko-antropohichnyi narys pokhovan XVI–XVIII st. z s. Zhovnyno na Cherkashchyni [Historical and Anthropological Essay on 16th–18th Century Burials from Zhovnyno Village, Cherkasy Region] [Internet]. Etnichna istoriia narodiv Yevropy. 2014;44:43-50. Available from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2014_44_9. Ukrainian.
25. Dolzhenko YuV, Khomenko OO. Dva cherepa zaporozkykh kozakiv XVIII st. z rozkopok DI Yavornytskoho (Stepova Naddnyprianshchyna) [Two Skulls of Zaporozhian Cossacks of the 18th Century from Excavations of D.I. Yavornytskyi (Steppe Dnieper Region)] [Internet]. Vcheni zapysky TNU. Seria:

- istorychni nauky. 2021;32(71)(3):315-31. Available from: <https://surl.li/pwpir1>. Ukrainian.
26. Dubov AI, Dubova NA. Antropologicheskaya kharakteristika chetyrekh kraniologicheskikh seriy s territorii Moskovy [Anthropological Characteristics of Four Craniological Series from the Territory of Moscow]. In: Alekseeva TI, editor. Narody Rossii: ot proshlogo k nastoyashchemu. Antropologiya. Part 2. Moscow; 2000. p. 130-50. Russian.
 27. Diachenko VD. Antropolohichni sklad ukrainskoho narodu [Anthropological Composition of the Ukrainian Population] [Internet]. Kyiv; 1965. 130 p. Available from: <https://archive.org/details/dyachenko1965>. Ukrainian.
 28. Zarinya G. Antropologicheskii sostav naseleniya Augshezme XVI–XIX vv. [Anthropological Composition of the Population of Augshezme in the 16th–19th Centuries]. In: Balty, slavyane, pribaltijskie finny: etnogeneticheskie protsessy. Riga: Nauka; 1990. Russian.
 29. Mark KYu. Paleoantropologiya Estonskoy SSR [Paleoanthropology of the Estonian SSR]. Baltiyskiy etnograficheskiy sbornik trudov Instituta etnografii AN SSSR. 1956;32:170-227. Russian.
 30. Moiseev VG, Shirobokov IG, Kriyska A, Khartanovich VI. Kraniologicheskaya kharakteristika srednevekovogo naseleniya Estonii [Craniological Characteristics of the Medieval Population of Estonia] [Internet]. In: Radlovskiy sbornik. 2013. p. 71-9. Available from: <https://surl.li/orocus>. Russian.
 31. Pomazanov NN, Salivon II. Morfotipologicheskie osobennosti debrachikefalizatsii u naseleniya tsentralnoy Belarusi v nachale XXI veka [Morphotypological Features of Debrachycephalization in the Population of Central Belarus in the Early 21st Century] [Internet]. Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 23: Antropologiya. 2010;1:66-75. Available from: <https://surl.li/rvedah>. Russian.
 32. Postnikova NM. Antropologicheskaya kharakteristika srednevekovogo naseleniya Bolgarii (IV–XV i XIX–XX vv.) [Anthropological Characteristics of the Medieval Population of Bulgaria (4th – 15th and 19th – 20th Centuries)]. Sovetskaya etnografiya. 1966;6:90-97. Russian.
 33. Postnikova NM. K voprosu o brakhikefalizatsii naseleniya Bolgarii (po kraniologicheskim materialam XIX–XX vv.) [On the Issue of Brachycephalization of the Population of Bulgaria (Based on Craniological Materials of the 19th – 20th Centuries)]. Sovetskaya etnografiya. 1973;4:123-9. Russian.
 34. Potiekhina ID. Kraniolohichni kompleks meshkantsiv mistechka Staiky XVII st. i yoho pokhodzhennia [Craniological Complex of the Inhabitants of Staiky Town in the 17th Century and Its Origin] [Internet]. Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy. 2020;2:125-39. Available from: <https://surl.li/jrvkhc>. Ukrainian.
 35. Rudych TO. Antropolohichni materialy z rozkopok Medzhybozha [Anthropological Materials from Excavations of Medzhybizh]. In: Tolkachov YuI. Medzhybizka fortetsia [Medzhybizh Fortress]. Kyiv; 2010. p. 122-30. Ukrainian.
 36. Rudych TO. Naseennia Serednoho Podniprov'ia I–II tysiacholittia za materialamy antropolohii [Population of the Middle Dnieper Region in the 1st – 2nd Millennia Based on Anthropological Materials]. Kyiv; 2014. 298 p. Ukrainian.
 37. Rudych TO, Potiekhina ID, Kozak DN. Rozdil IX [Chapter IX] [Internet]. In: Ivakin H, Koziuba V, Chmil L, et al. Mykhailivskiy Zolotoverkhyi monastyr u Kyievi (za arkheolohichnymy doslidzhenniamy 1996–1999 rokiv) [St. Michael's Golden-Domed Monastery in Kyiv (Based on Archaeological Research of 1996–1999)]. Kyiv: IA NAN Ukrainy; 2023. p. 481-538. Available from: <https://surl.li/quzsto>. Ukrainian.
 38. Sokolova K. Antropolohichni materialy mohylnykh Inkermanskoi dolyny [Anthropological Materials of Burial Grounds of the Inkerman Valley]. Arkheolohichni pamiatky URSR. 1963;13:124-59. Ukrainian.
 39. Taranenko S, Viktorova P, Koda V, Dolzhenko Yu. Novi dani shchodo mohylnyky prykhodskoi Vvedenskoï tserkvy Kyieva [New Data on the Burial Ground of the Parish Vvedenska Church in Kyiv] [Internet]. In: Krolove i biskupi, rycerze i chlopi – identyfikacja zmarlych. Poznan; 2014. p. 249-54. Available from: <https://surl.li/wwdtiv>. Ukrainian.
 40. Tegako LI, Mikulich AI, Salivon II. Antropologiya Belorusskogo Polesya [Anthropology of Belarusian Polesia]. Minsk: Nauka i tekhnika; 1978. 158 p. Russian.
 41. Topinar P. Antropologiya Topinara [Topinard's Anthropology] [Internet]. Saint Petersburg: Panteleev; 1879. Available from: <https://surl.li/brqevp>. Russian.
 42. Khartanovich VI. Kraniologiya karel [Craniology of Karelians]. In: Antropologiya sovremennogo i drevnego naseleniya Evropeyskoy chasti SSSR. Leningrad: Nauka; 1986. p. 63-120. Russian.
 43. Khartanovich VI, Shirobokov IG. K probleme formirovaniya antropologicheskogo sostava naseleniya "Lopskikh pogostov" (po kraniologicheskim materialam mogilnika XVII – nachala XIX veka Alozero) [On the Formation of the Anthropological Composition of the Population of the "Lop Pogo sts" (Based on Craniological Materials of the 17th – Early 19th Century Burial Ground Alozero)] [Internet]. Arkheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii. 2012;2:141-52. Available from: <https://surl.li/quexpu>. Russian.
 44. Bushkowitsch W. Crania Ucrainica. Ukrainskyi medychnyi arkhiv. Kharkiv. 1927;1(2-3). Ukrainian.
 45. Bushkowitsch WJ. Crania Ucrainica. Ukrainskyi medychnyi arkhiv. Odesa. 1928;2. Ukrainian.
 46. Dolzhenko Yu, Kushtan D. Morphological Characteristics of Cherkasy Male Inhabitants (the 17–18th Centuries). Journal Epohi [Epochs]. 2025;33(1):157-77. doi: 10.54664/ZXFX6563

Yu. Dolzhenko

Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

MORPHOLOGICAL VARIABILITY OF THE MALE CRANIOLOGICAL SERIES OF THE 18th–19th CENTURIES FROM THE POLTAVA GOVERNORATE (BASED ON INDIVIDUAL DATA BY V. P. ALEKSEEV)

Abstract

The study of the physical type of Homo sapiens is important for identifying several controversial phenomena in morphology and race genesis that occurred during the 14th–19th centuries. The investigation of the anthropological composition of the population of the 18th–19th centuries constitutes an essential component in the study of ethnogenesis in the territory of Ukraine. Therefore, craniological series of the

18th–19th centuries should be introduced into scientific circulation not only individually but also within a broader context of regional and interregional comparisons.

In particular, there arises the need to clarify the morphological characteristics of the population of the Poltava Governorate of the 18th–19th centuries to determine the place of this series within the structure of anthropological variability of the Middle Dnipro region more precisely. This article introduces into scholarly circulation the mean values of a sample from the former Poltava Governorate (18th–19th centuries), the individual data of which were published by V. Alekseev. It provides a general characterization of the male craniological series against the background of neighbouring ethnic groups of Ukraine and Europe as a whole and determines distances between individual series of the 16th–19th centuries using multivariate canonical and cluster analysis.

The male sample from the former Poltava Governorate consists of 22 skulls. It has been established that, according to its morphological characteristics, this sample is minimally brachycranial; the cranial height is moderate; the forehead is broad; the face is mesognathic, strongly profiled, moderately wide, and of low height. The orbits are moderately high, and the nose is of medium width. The nasal bridge is high, and nasal projection is pronounced. The sample is not homogeneous and belongs to the large Europid (Caucasoid) race.

It has been found that the upper facial index, as well as facial breadth, does not correspond to the Central Ukrainian craniological type. Considering the standard deviations of craniological traits and their indices, it is suggested that the male group from the former Poltava Governorate is morphologically heterogeneous.

According to multivariate canonical analysis, both southeastern and northwestern directions of biological affinities of the studied male group have been identified, with the latter predominating. Thus, the obtained results rather indicate morphological heterogeneity of the male group from the territory of the former Poltava Governorate and its complex biological structure.

Keywords: physical anthropology; craniology; morphological variability; Homo sapiens; anthropological structure; craniometry; multivariate analysis; cluster analysis; canonical analysis; European population; biology; 18th–19th centuries; Ukraine.

Submitted 10.03.2026

Accepted 19.03.2026

Published 28.05.2026

Відомості про автора

Author Information

Долженко Юрій Володимирович – доктор філософії з біології, молодший науковий співробітник Інституту археології Національної академії наук України, Київ, Україна

Yuriy Dolzhenko – PhD in biology, junior researcher of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0001-9807-2835>

yuriy_dolzhenko@ukr.net

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)